

в юности. Несмотря на отсутствие нормального детства, освещенного светом материнской любви и отцовской заботы, больших трудностей в стенах детдома - дети выживали, выживали ради мечты вновь встретиться со своими родителями и оказаться в своем теплом, уютном доме.

Использованная литература

- 1 Кузнецова Е. Дети Карлага // Казахстанская правда. – 2006. - 26 мая, №129/130. - С.11.
- 2 ГАРФ. Ф. 5207. Оп. 3. Д. 25. Л. 42.
- 3 Кузнецова Е. Цветы жизни? // Авиатрек Караганда. – 1997. – 13 ноября, №45. – С.6.
- 4 ГАКО.Ф.664.Оп.1.Д.36.Л.2.
- 5 ГАКО.Ф.664.Оп.1.Д.36.Л.95.
- 6 ГАКО.Ф.664.Оп.1.Д.36.Л.203.
- 7 АП РК.Ф.725.Оп.4.Д.1215.Л.43.

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ЕНБЕК АРМИЯСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАР: ТАРИХНАМА МӘСЕЛЕСІ

Елесбаева Ә.Н., магистрант

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды қ., Қазақстан

«Еңбек армиясы» термині ХХ ғасырдың бірінші ширегінде яғни азамат соғысы жылдарында пайда болған. 1920 жылдың басында арнайы декретпен жалпыға бірдей еңбек қызметі енгізілген. «Еңбек армиясы» - жұмыс күшін адамның еріктен тыс пайдалану кеңес экономикасының ажырамас бөлігі болып табылды. Ұлы Отан соғысы жылдарында да мәжбүрлі еңбек қызметі пайдаланылды. Бірақ 1941-1945 жылдар аралығындағы бірде-бір ресми құжатта «еңбек армиясы» ұғымы кездеспейді. Оның орнына Кеңестік мемлекеттің еңбек саясаты, «еңбек қызметі», «еңбек заңнамасы», «еңбек резервтері» терминдері қолданылған. [1, 154-162б.]

Оралхан Бөкейдің «Бәрі де майдан» повесінде «құдай-ай, кісі ме десем, трудобой екен ғой» - демекші ерліктері мойындалмаған, алайда еріксіз түрде әскери қара жұмысқа алынып, «жеңіс үшін» деп аяусыз еңбек атқарғандар өздерін «Еңбек армиясы» деп атаған.

Қазақстандықтардың «Еңбек армиясы» деп аталатын құрамға қатысуы мәселесінде әлі көп нәрсені зерттеуді қажет етеді. Себебі, адамдар ресми түрде «еңбек колонналарына» әскери комиссариаттар арқылы шақырылған. Зерттеуді қиындататыны – олардың көпшілігінің «еңбек армиясында» болғандығын растайтын құжаттарының жоқтығында: ол кезде жергілікті билік оларды беруді қажет деп санамаған.

Еңбек армиясының тарихын зерттеу Отандық және шетелдік зерттеушілердің, үлкен ғылыми және практикалық қызығушылық тудырды, себебі КСРО-дағы халықтардың депортациялануы, соның ішінде Қазақстанның еңбек армиясының жасақталуына байланысы, еңбек жағдайлары, арнайы қоныс аударушыларды орналастырылуы, және де оның тиімділігі сияқты мәселелер толық зерттелмеген. Осы тақырыпты зерттеуде кеңестік немістерге баса назар аударылған, ал халықтың басқа санаттары зерттеушілердің назарынан тыс қалған.

Зерттеулердің ақпараттық негізін ҚР Бас прокуратурасының, ҚР Орталық мемлекеттік мұрағатының және Қарағанды облысының мемлекеттік мұрағатының мұрағаттық материалдары құрайды.

«Еңбек армияс» тақырыбы осыған дейін «Қазақстан-майдан арсеналы» тақырыбының аясында зерттелін келгендігін байқауға болады. Ал Ұлы Отан соғысының тарихын зерттеуді негізгі үш кезеңге бөліп қарастыруға болады. Бірінші кезең - соғыс жылдарынан бастап 1950

жылдар арасын қамтиды. Екіншісі - 1956 жылдан КСРО ыдырағанға дейінгі кезенді қамтиды. Үшінші кезең – Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезең. Ендеше «еңбек армиясы» тарихының зерттелу кезеңін шартты түрде үш кезеңге бөліп қарауға болады.

Соғыс тарихын зерттеу соғыс қимылдары кезінде басталды. Алматыда соғыс тарихын зерттейтін арнайы комиссия құрылған, оның жұмысына жергілікті тарихшылар, сондай-ақ КСРО ҒА-ның эвакуацияланған ғылыми қызметкерлері қатысты. Қазақстан КП ОК жанындағы Партия тарихы институтында соғыс хроникасы жүргізілді, онда республика өміріндегі және соғыс майдандарындағы қазақстандықтардың жауынгерлік қызметіндегі маңызды оқиғалар күн сайын жазылып тұрды. Бұл жұмыстың қорытындысы 1943 жылы Алматы қаласында "Қазақ КСР-інің ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі тарихы" атты бір томдық басылым болды, онда арнайы тарау қазақстандық жауынгерлердің соғыс майдандарындағы ұрыстарға және тыл еңбек күндеріне қатысуына арналды. [2, 752 б.]

Алайда бұл кезеңдегі Ұлы Отан соғысын зерттеуде КОКП мен кеңес қоғамының қаһармандық тарихының шеңберіне сәйкес келмейтін мәселелерді зерттеу мен әзірлеуге тыйым салынды, әскери тарихтың келеңсіз тұстарын объективті түрде зерттеу әрекеттері делінетін келісімге жасалған шабуыл ретінде қарастырылды. 1941-1945 жылдардағы соғыс тарихы бойынша зерттеулерде тылдағы еңбек ресурстарының ерекшеліктері мен құрылымы туралы кез келген мәліметтер және қуғын-сүргін, ашаршылық, еңбек армиясы, мәжбүрлі соғыс сияқты ұғымдар алынып тасталды. Тыл тарихының көптеген мәселелері де көрініс тапқан жоқ. Соғыс уақытында адам ресурстарын жұмылдыру, Еңбек армиясы, немістерді және басқа да арнайы қоныс аударушыларды жер аудару сияқты мәселелер құпия саналды.

Соғыстан кейінгі онжылдықта жарық көрген зерттеулерден Ф.Әбішев, О.Малыбаев, А.Нүсіпбековтің еңбектерін атап өту қажет. Мысалға А. Нусупбековтың «Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза» мақаласы Қазақстанның 1941-1945 жылдарындағы соғыс тарихына арналған.

КСРО қорғанысы үшін Қазақстанның материалдық және адам ресурстарын жұмылдыруға ерекше көңіл бөледі. Соғыс жылдарында Қазақстан халқының 24 пайызы майданға жұмылдырылды. Еңбек армиясы қатарында 700 мың адам болса, оның 200 мыңы Қазақстаннан тысқары КСРО қорғаныс кәсіпорындарында жұмыс істеді. 1941-1945 жж. Соғыс далаларында 1 миллион 210 мың қазақстандық соғысты. Оның жартысынан астамы (693 мың) адам тек 1941-1943 жылдары ғана шақырылған. Олар Мәскеу мен Ленинградты қорғауға, Сталинград шайқасына, Курск жотасындағы шайқастарға қатысты. Көпшілігі майдан даласынан оралмады. [3]

Ұлы Отан соғысы XX ғ. 50-80-ші жылдары зерттеушілердің басты тақырыбына айналған кезең болғандықтан жекелеген ғалымдардың еңбектерімен қатар бірнеше жинақтар дайындалды. Атап айтсақ, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты мен КОКП ОК жанындағы Марксизм-ленинизм институтының Қазақ филиалы - Қазақстан КП ОК жанындағы Партия тарихы институты және Қазақ КСР Орталық мемлекеттік мұрағаты «Казахстан в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945» атты екі томдық шығарады. Жинақтың бірінші кітабында құжаттар мен материалдардың басым көпшілігі республиканың майдандағы армия арсеналдарының біріне айналғанын, сондай-ақ қазақ, орыс және көп ұлтты Қазақстанның өзге ұлт өкілдерінің ерлігін көрсетеді. Оның жалғасы болып табылатын екінші томға Қазақстанның Ұлы Отан соғысының соңғы кезеңіне (1944-1945 жж.) қатысуын көрсететін құжаттар мен материалдар алғаш рет енгізілген. [4]

Ал 1968 ж. «Казахстан в Великой Отечественной войне: Очерки» атты екі шығарылымнан тұратын жинақ жарық көрді. Кітапта қазақстандықтардың Мәскеу түбіндегі шайқасқа, Сталинград шайқасына, Днепрден өту кезіндегі ұрыстарға, жау басып алған Кеңес жеріндегі партизандық қозғалысқа қатысуы көрсетілген. Онда республиканың өнеркәсібін, көлігі мен ауыл шаруашылығын әскери тұрғыда қайта құру, жұмысшы табының, колхозшы шаруалар мен интеллигенцияның жауды жеңуді, майданға, жауынгерлердің отбасыларына және босатылған аудандарға жан-жақты көмек көрсетуді қамтамасыз етудегі жанкешті

ерліктері мен қайсалықтары туралы айтылады. Жинақта жаңа деректік материалдар, майданға қатысушылардың естеліктері, сондай-ақ мерзімді баспасөз бен әдеби шығарамалар пайдаланылған. [4]

Танымал ғалымдар Т.Б. Балақаев пен Қ.С. Алдажұмановтың «Қазақстан еңбекшілері майдан қызметінде (1941–1945 жж.)» атты іргелі монографиялық зерттеулерінде соғыс жылдарында Қазақстанда жасақталған әскери құрамалар мен дивизиялар, Отан қорғау қоры және оның жұмысы, республика еңбекшілерінің Кеңестер Одағының қорғанысына қосқан үлесі, майдан мен тылдағы ерліктері, сондай-ақ жау қолынан азат етілген аудандарға көрсетілген көмек туралы жазылған.

Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі Қазақстан тарихының жалпы мәселелерін жасауда белгілі отандық тарихшы М.Қ.Қозыбаев елеулі үлес қосты. Автор өз еңбектерінде кең деректік негізде республика еңбекшілерінің жаумен күреске жұмылдырылуын, соғыс кезеңіндегі экономиканы әскери жағдайға бейімдеп дамытудағы Қазақстан Компартиясының қызметін кешенді қарастырады. Қозыбаев М. Қ. және Едығенов Н. Е. бірлескен еңбегі «Труд во имя Победы» еңбегінде жаңа мұрағат көздері мен бұрын жарияланған жұмыстар негізінде республиканы майдан арсеналдарының біріне айналдыру бойынша соғыстың әртүрлі кезеңдеріндегі Қазақстанның жұмысшы табының ерліктері туралы айтылады.

М.К. Қозыбаевтың «Народы Казахстана и республик Средней Азии – фронту» және «Ресурсы Казахстана» еңбектерінде «еңбек армиясы» жайлы төмендегідей статистикалық мәліметтер беріледі.

«В промышленность страны было мобилизовано свыше 700 тыс. человек. Более 200 тыс. казахстанцев трудились на стройках и промышленных предприятиях Урала, Сибири и Центра Европейской части страны. Только с мая 1942 г. по май 1943 г. было направлено в различные районы страны 43644 чел. Из них в Челябинскую область – 3280 казахов, на Магнитострой – 1700 и на шахты Кузбасса более 600054. Всего за время войны на Магнитогорском металлургическом комбинате работало 13 тыс. казахов, 16 тыс. в Кузбассе и 20 тыс. рабочих – на заводах Урала». [5]

1941-1945 жылдары еңбек армиясына алынғандарды екі категорияға бөлуге болады. Бірінші категория моральдық-саяси белгілері бойынша майданға шақырылмаған, арнай қоныстандырылған халық өкілдерінен құрылды. Олардың негізгі құрамы неміс, фин, румын, корей халық өкілдерінен тұрды. Қазақ тарихшысы, академик М.Қ. Қозыбаев ХХ ғасырдың 30-шы жылдарының аяғынан бастап Қазақстан "халықтардың Сталиндік түрмесіне" айнала бастағанын жазған. Шынында да, әрбір бесінші қазақстандық әлеуметтік немесе саяси белгілері бойынша шығарылған арнайы қоныс аударушы болды. Тұрғындарды күштеп көшіру НКВД басшылығымен жүзеге асырылды.

1990-1991 жылдары В.Н.Земсков арнайы қоныс аударушылар әртүрлі еңбек контингенттерінің арасында кеңінен қолданылды деген ой айтты. Бұл тезистің Қазақстан үшін қаншалықты дұрыс екендігіне Ресей (Ресей Федерациясының мемлекеттік мұрағаты - ГАРФ) және Қазақстан мұрағаттарында (Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік мұрағаты – ҚР ОММ), оның ішінде облыстық (Қарағанды облысының мемлекеттік мұрағаты - ҚОМ), ведомстволық (Қазақстан Республикасы мемлекеттік архиві-қомк) жинақталған құжаттардың мұрағаттық кешендерін талдау арқылы жауап беруге болады деп есептейді.

Қазақстанға күштеп қоныс аударылған халықтардың тағдыры және олардың «еңбек армиясындағы» тарихы тек 1991 жылдан бастап кеңінен зерттеле бастаған. Осы тақырыпты Қалыбекова М.Ч. «История депортированных народов Казахстана (1937-1956 гг.)» еңбегін айтуға болады. Онда Ұлы Отан соғысы жылдарындағы халықтардың Қазақстанға жаппай депортациялануы туралы айтылады. Ғылыми деректерге негізделген жаңа мұрағаттық дереккөздері, Қазақстан халқының әртүрлі санаттарына қатысты мемлекет тарапынан жүргізіліп жатқан қуғын-сүргін шараларының себептері, негізгі тенденциялары, ауқымы мен салдары зерттеліп, дәуірдегі басым стереотиптер талданады. Қатты климаттық жағдайлары

бар шалғай аймақтарда еліміздің қуатты өнеркәсіптік әлеуетін құрудағы арнайы қоныстанушылардың рөлі қарастырылады.

Ең қиын жағдайға және қорлыққа қарамастан жер аударылған халықтар патриоттық сезімге толы болды. Биліктің өздеріне деген сенімсіздігін, азаматтық құқықтардың шектеулерін сезіне отырып, олар бүкіл Кеңес халқының қайғы-қасіреті мен қиындықтарын толығымен бөлді. Бірақ соғыс жылдарында ерекше тағдыр еңбек армиясы болды. Еңбек майданында табандылық пен батырлық таныта отырып, арнайы қоныс аударушылар жалпыхалықтық жеңіске үлкен үлес қосты, бұл Ұлы Отан соғысы тарихында әскери майдандағы батырлықтан кем болмады. [6, 188б.]

Осы тақырыптағы тағыда бір еңбектер қатарына К.С. Алдажумановтың «Война и депортированные в Казахстан народы», «Күштеп көшіру: жымысқы саясат, басқыншылық әрекет», М.К. Садыковтың «Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы», М.К. Козыбаевтың «Депортация народов-преступление тоталитарного режима» еңбектерін айтуға болады. Ал В. Бородавкин «Трагедия народов – в архивных документах: [60 лет депортации немцев]» архив материалдары толыққанды зерттелін, қарастырылған.

2021 жылы А. С. Пушкин атындағы кітапхана "Ұлы Отан соғысы кезіндегі еңбек армиясындағы шығыс қазақстандықтар (1941-1945 жж.)" атты электронды кітапты таныстырды. Бұл электронды басылым-еңбек армиясына жұмылдырылған шығысқазақстандықтардың тағдырын анықтау бойынша облыстық өлкетану зерттеулерінің нәтижесі болып табылады. Электрондық кітап еңбекшілердің өздерінің және олардың тікелей туыстарының естеліктерінің жиынтығы болып табылады. Еңбек армиясында болған шығысқазақстандық Қасен Ыбырайымұлы өз естелігінде «Еңбекшілер бар күшін сала жұмыс істеді, техника болмаған жағдайда көмірді күрекпен және қайламен қолмен өндірді, тәулік бойы шахтадан шықпады, кейде екі-үш сағаттан ұйықтады. Көбісі шахталарда, үйінділер мен жазатайым оқиғалар кезінде қайтыс болды. Басқалары-ауыр жұмыс, аштық пен аурудан қайтты. Бұл қиын және қорқынышты болды, бірақ еңбекшілер ерік – жігерін жұдырыққа жинап, бір ұранмен, бір ниетпен- жауды жеңу үшін өмір сүрді... деп өз естелігімен бөліскен». [7]

Осы жинақта тағы бір «еңбек армиясының» ардагері Клементин Николаевна Райш естелігінде былай делінеді : «Свердловскінің шатырлы қималарында біз мемлекетке қажетті отынды үлкен көлемде шығару үшін көмір өндірдік, пойыздарға рельстер салдық. Жұмыс өте қиын болды, қатты шаршағандықтан біз жүре алмай қалатынбыз ...» [7]

Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі "еңбек армиясы" сияқты тарихи құбылысты зерттеу бойынша зерттеушілер жасаған жұмыс қысқа уақыт ішінде айтарлықтай серпіліс жасауға және фрагменттік сипаттағы тезистер мен мақалалардан мәселені егжей-тегжейлі жан-жақты зерттеуге көшуге мүмкіндік берді. "Еңбек армиясының" құрылу және жұмыс істеу тарихын зерделеудің белгіленген бағыттары оның құрамын, хронологиялық шеңберін және ішкі кезеңділігін анықтау үшін дереккөз базасын зерттеуді одан әрі кеңейту қажеттілігі туралы мәселені күн тәртібіне қойды. Осы мәселелерді шешу "еңбек армиясына" дәл анықтама беруге және оның Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі еңбек қатынастары жүйесіндегі орнын анықтауға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, кеңестік дәуірде Ұлы Отан соғысы жылдарындағы «еңбек армиясының» тарихы, оның ерекшеліктері мен қиындықтары, басқа да өзекті мәселелері көптеген арнайы зерттеу жұмыстарында, ұжымдық еңбектерде, тыл еңбеккерлерінің естеліктерінде кеңінен қарастырылды. Дегенмен әлі де көп мәселені зерттеп, ой елегінен қайта өткізу қажет. Соғыс кезінде және соғыстан кейінгі біраз уақыт аралығында Ұлы Отан соғысына қатысты көптеген құжаттар асқан құпиялықта ұсталып келді, соған орай ендігі міндет сол құжаттар мен материалдарды ғылыми айналымға кеңінен енгізу болып табылады. Сонымен қатар осы тұрғыда қазіргі қорытындылар мен тұжырымдарды қайта қарау, оларды өткен кезеңнің идеологиялық қалыптарынан, дәл сондай ақ бүгінгі таңдағы жалған идеологиялық бояулардан тазарту қажеттігі де өздігінен туындайды.

Пайдаланған әдебиеттер

- 1 Гончаров Г.А. "Трудовая армия" периода Великой Отечественной войны: российская историография// Экономическая история. Обозрение / Под ред. Л.И.Бородкина. Вып. 7. М., 2001. С. 154-162
- 2 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін): Бес томдық. — 4-т. / Ред. Қ.С.Алдажұманов, Ж.Б.Әбілғожин және т.б. — Алматы: Атамұра, 2010. -752 б
- 3 Алдажұманов К.С., Шилдебай С.К., Асанова С.А., ВНС. ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова. Казахстан, г. Алматы. МРНТИ 03.20.00 ИЗ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА ВОЕННОГО ВРЕМЕНИ (1941-1945) Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» № 4(24), 2020
- 4 Балақаев Т., Алдажұманов Қ. Қазақстан еңбекшілері майдан қызметінде
- 5 Козыбаев М. К. және Едығенов Н. Е. бірлескен еңбегі «Труд во имя Победы» Калыбекова М. История депортированных народов Казахстана (1937–1956 гг.). Алматы: LEM, 2008.188 с.
- 6 Интернет-ресурс: <https://kray.pushkinlibrary.kz/kz/trudovaya-armiya.html>

ДЕПОРТАЦИЯ ПОЛЯКОВ НА ТЕРРИТОРИЮ КАЗАХСТАНА: КРАТКИЙ ОБЗОР ИСТОРИОГРАФИИ И ИСТОЧНИКОВ

Елеуханова С. В., к.и.н., ассоц. профессор
Кентбек С. Қ., к.и.н., ассистент профессора
Утебаева А. Д., м.ғ.н., старший преподаватель
Карагандинский университет имени Е.А. Букетова
г. Караганда, Казахстан

В статье рассматриваются проблемы насильственного переселения поляков на территорию Казахстана. Поляки, а также польские граждане иных национальностей, проживавшие в пределах Польской Республики, составляли одну из самых многочисленных национальных групп среди жертв политических репрессий в СССР. Депортация признана трагедией для поляков. В статье дан историографический анализ депортации поляков в Казахстан.

В период 1930-х – середине 1950-х годов карательная политика СССР была направлена как к отдельным лицам, к представителям социальных групп, классов, религий, так и к отдельным народам по принципу коллективной ответственности за национальную принадлежность. К ним применяли такой особый вид политических репрессий, как депортация – массовое насильственное выселение. На депортированные этнические группы, пережившие репрессии, распространяется Закон Республики Казахстан от 14 апреля 1993 года «О реабилитации жертв массовых политических репрессий».

К специфическим особенностям депортаций, как репрессий, относится административный, то есть внесудебный характер. Они направлены на целую группу лиц, подчас весьма многочисленную и отвечающую заданным сверху критериям. Как правило, все мероприятия по депортации определённых этнических групп имели юридическую базу: постановления Государственного Комитета обороны, Президиума Верховного Совета Союза ССР, решение Центрального Комитета партии, указы Совнаркома или других государственный структур, что и придавало так называемый «законный» характер. Отдельные правовые документы появлялись уже после насильственного выселения народов с территорий проживания. Депортации сопровождалась ложными причинами вины того или иного этноса: «неблагонадежность», превентивность мер, конфессиональный фактор, выступление против преобразовательных мер, участие в бандитских формированиях. После назначения вины, людей вырывали из устоявшейся и привычной среды обитания и помещали их в новую, непривычную и, как правило, рискованную для их выживания среду. Так было с поляками и польскими гражданами иных национальностей, проживавшими в